

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર

લેખાંક-૨૫

‘અવર અનસર્ટન સેલ્ઝ’, ‘આપણી અનિશ્ચિત આપઓળખો’-નો કવિ :
કેશવ મલિક. ભાગ - ૨

ગઈ સદીના લોકલાડીલા દર્દીલા ગાયક સાયગલનું એક ગીત છે: ‘બાઝાર સે ગુઝરા હું, ખરીદાર નહીં હું!’ ગતાંકથી આપણે એક એવા હાંસિયે હડસાયેલા સંયત કવિની વાત માંડી છે જે આજીવન કેવળ અંગ્રેજીમાં કવિતા લખતા હતા, તે છતાં ભારતીય અંગ્રેજી સાહિત્યનું પોતાનું જે એક મોટું અમેરિકી-યુરોપીય (અને સાહેબશાહી ભારતીય) બજાર છે, એમાં ખપે એવો માલ પોતાની કલમે કાઢવાની વાત તરફ જે જીવનના અંત સુધી નહોતા વળ્યા. સાહિત્યમાં નફાનો ધંધો કરવા તરફ એમનું મન ઢળ્યું જ નહીં. કેશવ મલિક તો પોતાની એક અંગત અંગ્રેજીમાં એક અંગત દુનિયાને પોતાની કવિતામાં આજીવન આલેખતા રહ્યા, ઝાઝું માનપાન કે ધન મેળવવામાં પડ્યા વગર.

એવા કવિ વિશેની વાત આગળ વધારીએ.

એમની એક રચના, ‘હાથ’માં કેશવે જે એક અનોખી વાત કરી છે એ ગુજરાતી વાચકને આપણા પ્રચંડ પ્રજ્ઞાશીલ કવિવર નિરંજન ભગતની એક રચનાની યાદ અપાવે. પોતાના ધગધગતા પ્રકોપની ટાઢીબોળ કાવ્યબાનીમાં નિરંજન ભગત ‘હાથ’ની જે વાત કરી ગયા છે, (‘લાવો તમારો હાથ, મેળવીએ’), એ તો ગુજરાતી વાચકને શેની અજાણી હોય? ધન, સત્તા, કીર્તિ ભરેલા ‘તમારા હાથ’ પાસે કવિએ કશું મેળવવું નથી, માત્ર ‘પરસ્પરના હૃદયના ભાવ ભેળવવા’ છે, એ વાત એ કાવ્યમાં, વાણીના વેપારવણજને આજીવન પોતાનાથી છેટે રાખનાર નિરંજન ભગત કહી ગયા છે. કેશવ મલિક, ગતાંકે જોયું તેમ, પોતાના સૌમ્ય સ્વરે, દૃઢ અવાજે પોતાના જ હાથને કહે છે: ‘હાથ હાથ, જરા રિલેક્સ થાઓ, ભા! . . . પકડ ઢીલી કરો તમારી.’ ને પછી ઉમેરે છે: ‘છોડો બધું, બેસો નિરાંતે’. જે ભાષામાં કેશવ કવિતા કરતા એ અંગ્રેજી ભાષાએ, જગતભરના કરોડો ઘરાક-વાચકો સુધી પહોંચતી એ ‘ગ્લોબલ લેન્ગ્વેજ’, બલકે ‘લેન્ગ્વેજ ઓફ કોમર્સ’ કેટલું બધું ઉસેટીને પોતાને ઘરઆંગણે ભેગું કર્યું છે ! આ કવિ એને, એ સત્તામત્ત, લાંબી પહોંચવાળા હાથને કહે છે: ‘તમારા છૂપા ભયોને હવે વિદાય આપો / સ્નેહને કેવળ

સ્નેહથી આવકારો.’ ભારતમાં સંસ્થાનવાદી વિદેશી સત્તા સાથે આવેલી એ ભાષાના જ્યાં-ત્યાંથી બધું ઝડપવા જતા પંજાઓને, બધું ભેગું કરતા મુઠ્ઠાઓને ખોલાવે એવી કવિતા એ જ અંગ્રેજી ભાષામાં લખવી, એ જે તે વાત નથી. એ કરી શકતા આ અનોખા ભારતીય કવિ, સત્તાની ભાષાના મુઠ્ઠાઓને કવિતાની ભાષાની હથેળીમાં પલટી નાખ્યા પછી જે કાવ્ય-ચમત્કાર કરે છે, એ ગતાંકે આપણે જોયો. એ રચનાની છેલ્લી પંક્તિમાં કવિ બસ એક કલ્પન આલેખી લે છે: ‘વસંતની પરાગરજ પડે છે એક ખુલ્લી હથેળી પર.’ આજની ભારતીય કવિતાની અંગ્રેજી કાવ્યબાનીને આવી અજોડ સોગાદ આપનાર ભારતીય અંગ્રેજી કવિતાના અલ્પખ્યાત પણ ખરા ‘વસંતવૈતાલિક’ કવિ કેશવ મલિકનો કવિપરિચય આ રીતે શરૂ કર્યો હતો, એને આ અંકે વધુ આત્મીય બનાવીએ.

*

કેશવ મલિકની એક રચનાના ગતાંકે પ્રકાશિત મારા ગુજરાતી અનુવાદ અંગે કેટલાક મિત્રોએ ફરિયાદ કરી હતી. ફરિયાદ એ કે મૂળ રચનાના શીર્ષકમાં આવતા અને રચનામાં અનેક વાર યોજાયેલા ‘પેરટ’ શબ્દના ગુજરાતી અનુવાદમાં એકવાક્યતા જળવાઈ નથી. ક્યાંક એનો અનુવાદ ‘પોપટ’ એવો કર્યો છે ને ક્યાંક વળી ‘શુક’ એવો ભભકો છાંટ્યો છે !! ઉપરાંત, શીર્ષકમાં, જાણે અમને ખબર ન હોય એમ મૂળ રચનાના શીર્ષકનો શબ્દ ‘Parrot’ પણ છાપ્યો છે! સિતાન્શુભાઈ, હવે તો સુધરો !

સુધારાની ભારે જરૂર છે, ક્યારની, અને મારા શ્રેષ્ઠ પ્રયત્નો એ બાબત જારી છે, એ કહ્યા પછી, સુજ્ઞ વાચક, ત્રીજો મુદ્દો અહીં નોંધું. તે મુદ્દો એ કે ‘પેરટ’ શબ્દના ગુજરાતી અનુવાદમાં એકવાક્યતા ન જાળવતાં અનુવાદમાં બે જગ્યાએ ‘શુક’ એવો શબ્દ અને અન્યત્ર ‘પોપટ’ એ શબ્દ વાપર્યો છે, એ કોઈ ગફલત-ગલતી નથી, એ મારો એક સુધારો જ છે — જોકે જાતમાં નહીં, અનુવાદ-લેખનમાં! અનુવાદના મારા પહેલા ખરડામાં બધે ‘પોપટ’ શબ્દ ‘પેરટ’ના અનુવાદે વાપર્યા પછી, ‘પોતાને પૂછી પૂછીને’, બીજા ખરડામાં પસંદગીના બે સ્થળે ‘પેરટ’નો અનુવાદ ‘શુક’ વડે કર્યો. એક તો શીર્ષકમાં અને બીજે એ રચના જ્યાં એક વળાંક લે છે, જ્યાં એ એક પ્રબંધવકોક્તિ સિદ્ધ કરે છે ત્યાં, ઉપાંત્ય કડીના આરંભે. કેમ કે મૂળ કૃતિનું મારું ‘હર્મેન્યુટિક રીડિંગ’ કહેતાં અર્થઘટનાત્મક વાચન એ છે કે કેશવ મલિકની આ કૃતિમાં આવતો ‘પેરટ’ શબ્દ એકાર્થ નથી, અનેકાર્થ છે. એ કાવ્યનું પેલું પંખી ‘પોપટ’ પણ છે અને ‘શુક’ પણ છે. કઈ રીતે, એ જોઈએ.

*

ભારતીય પરંપરામાં ‘શુક’ શબ્દની એક તત્ત્વજ્ઞાનપરક અર્થઝળાયા છે: દેહમાં વસતું છતાં દેહને ઓળંગીને ઊડી શકતું પંખી. એ દાર્શનિક પરિભાષામાં આત્મા અથવા ચૈતન્ય એટલે ‘શુક’. અથવા ‘હંસ’ કે ‘હંસલો’. યથા: ‘ઊડી ગયો હંસ, પીંજર પડ્યું તો રહ્યું.’ ‘શુક’ અને ‘હંસ’ વચ્ચે અલબત્ત ભેદ છે: ‘હંસ’માં જો વૈરાગ્ય છે, તો ‘શુક’માં અનુરાગ. બન્ને ‘પીંજરમાં પુરાયેલા’ તો છે, પણ ‘રાજા રામના પોપટ’ અર્થાત્ ‘શુક’, એ તો સતી સીતા પઢાવે ત્યારે માંડ પઢવા રાજી થાય, તેયે આસનાવાસના કર્યા પછી !

પણ મૂળે એ ‘શુક’ તે પેલા ‘હંસ’ના દૂરદૂરના ભલે તોયે સગા પિતરાઈ થાય ! એ ‘શુક’નો વિહાર એક જાતનો, એની અર્થવત્તા અલગ. કવિ લેખે કેશવ મલિકના ભીતરી ભાવ-વિશ્વમાં પેલો ‘પેરટ’ એટલે આવો ‘શુક’.

સામી બાજુ, દિલ્લી જેવા પાટનગરમાં, કેશવ મલિક જે ‘ઉચ્ચ’ સામાજિક વર્તુળોમાં વિહરતા હતા એનાં વૈભવી નિવાસસ્થાનોમાં જે ‘પેરટ’ હોય, એ તો ‘પોપટ’ જ. તેયે ગમે તેવો નહીં, આફ્રિકાથી આણેલો, મોંઘે દામે ખરીદેલો ! એ ‘પેરટ’ તો એક ‘પેટ/Pet’, યાને મોંઘું અને માનીતું પાલતુ પક્ષી. એ આખા ઘરમાં ગમે ત્યાં ઊડે, માલિકના (કે મલિકના !) કે કોઈ પણ મહેમાનના ખભા ઉપર આવીને બેસે, ડાઈનિંગ ટેબલ ઉપર પણ આવે — ને માલિક એને તોફાની બાળક ગણી પોતાની પ્લેટમાંથી ખાવા દે ! એ ‘પેરટ’નો વિહાર, બીજી જાતનો, એની અર્થવત્તા (‘આર્થિક વત્તા’ પણ) પોતીકી. કેશવ મલિકના બાહ્ય સામાજિક જીવનમાં જે ‘પેરટ’ હોય તે આવો ‘પોપટ’, ‘પેટ.’

કેશવ મલિકની આ સરળ-સંકુલ રચનામાં આ બન્ને ‘પેરટ્સ’ છે: ‘દ્વા સુપર્ણા’ પંખીઓ. એક રમતે ચઢ્યો છે, એ ‘પોપટ’ છે. બીજો એ રમતને શાંતિથી જોયા કરે છે, એ ‘શુક’ છે. ‘શુક’ આ કાવ્યમાં બે જ સ્થળે દેખા દે છે: શીર્ષકમાં અને કાવ્યાંતે. એક નહીં, બે પેરટ્સને આલેખતી આ એક એકદમ ભારતીય કવિતા છે. બે પ્રકારની ભારતીયતાને આ કાવ્ય આલેખે છે. એક આપણા સમકાલીન ‘ઉચ્ચ’ વર્ગની ભારતીયતા, એટલે કે દિલ્લી-મુંબઈ-કલકત્તાના, આજના ‘એલીટ’ (અને ‘નીઓકોલોનિયલ’) અતિ-ધનિક અને સત્તામત્ત વર્ગની ભારતીયતા. પેલો પાલતુ પોપટ (આજે ગુજરાતના કેટલાક સ્વાયત્તતા વિરોધી, રંગબેરંગી સાહિત્યકારો જેવો) એ ‘ભારતીયતા’માં મહાલે છે. બીજી ભારતીયતા તે પેલા શુકની ભારતીયતા. એને કોઈ ખરીદી ન શકે. કેમ કે ‘દુનિયા મેં હૂં, દુનિયા કા તલબગાર નહીં હૂં!’ — એ શુકજીની વાત જ્યારે ભૂપતિ કાને ધરે (‘શુકજી કહે સાંભળ ભૂપતિ’) ત્યારે સત્તાની ભાષા કાવ્યબાનીમાં પલટાઈ શકે, અંગ્રેજી ભાષા કોલોનિયલ મટી નેશનલ અને પોએટિક બની શકે, એવી અંગ્રેજીમાં લખતો ભારતીય કવિ સાચે જ ભારતીય કવિ બની શકે.

ભારતમાં અંગ્રેજી ભાષાને આવા એક નવતર મરોડમાં વાળતી કવિતા લખનાર એક સમર્થ કવિ તે કેશવ મલિક. એટલે તો ઈઝેકિયેલ, મોરાયેસ કે વિક્રમ સેઠ અથવા ડેરોઝિયો, તોરુ દત્ત કે સરોજિની નાયડુ જેવાં વિખ્યાતોને નહીં પણ મલિક જેવા માર્જિનમાં મૂકાયેલા કવિ વિશે અહીં વાત માંડી છે!

*

વિક્રમ સેઠનું નામ આવ્યું તો એમની એક વાત (અહીં સ્થાને છે, એટલે) નોંધી લઈએ, કે : સચ્ચિદાનંદન દ્વારા સંપાદિત પુસ્તક, *Indian Poetry, Modernism and After*. (Sahitya Akademi, Delhi. 2001, reprint 2007, 2017)-માં ભારતીય અંગ્રેજી કવિતા વિશેનો મકરંદ પરંજપેનો લેખ (પા. ૧૨૨થી ૧૫૨) વાંચવા જેવો છે. એમાં સેઠ વિશેના લાંબા વિભાગમાં (મલિક વિશે પરંજપેએ સેવેલા કેવળ મૌનની પડછે) એક

મુદ્દો તરી આવે છે. પોતાના વતન પંજાબ અને માતૃભાષા પંજાબી છોડીને વિદેશવાસ અને અંગ્રેજી ભાષા અપનાવનાર એ કવિ, વિક્રમ સેથ, એ બાબત વિશે એક નિખાલસ કબૂલાત કરે છે. ‘Panipat’ નામની રચનામાં પરદેશથી થોડો સમય પાછા ફરેલા કવિ/કાવ્યનાયક કહે છે: ‘Back home from Inglistan.’ આવો સાહેબ, ક્યાં જશો? કવિ/કાવ્યનાયક કહે છે: ‘Punjab, pandits, paneer / Panipat and paan.’ – આ એનઆરઆઈ માટે પંજાબ એક રમૂજી જગ્યા છે, નહીં, વાચક? એટલે તો આ પંક્તિઓ અંગ્રેજી લિપિમાં, રોમન સ્ક્રિપ્ટમાં રહેવા દીધી છે! ખાસ તો ‘Panipat’, જેનો ઉચ્ચાર સાહેબ બહાદૂર ‘પેનિપેટ’ એવોયે કરતા હોય, વખત છે ને?! પરાંજપે એ વાત જાણે છે. એટલે એ નોંધે છે કે ‘The parrots and neem of India remind him (સેઠ કે સેથને) of nightingales and wrens, of ‘beeches, elms.’ (પા. ૧૪૭). પંજાબના પ્રદેશમાં વિલાયતથી પધારેલા કવિ જ્યારે પોપટ અને લીમડા જુએ છે ત્યારે એમને વિદેશનાં નાઈટિંગેલ અને રૈન પંખીઓ યાદ આવે છે. અને ‘બીચ અને એલ્મ’ વૃક્ષોને આલેખતી વિદેશી કવિતા યાદ આવે છે.

– પોતાની કવિતા જેવો કોઈ શત્રુ કવિને હોતો નથી. કવિ-માણસ અંગે ચાડી ખાનારું એની કવિતા જેવું ‘ઘર કા ભેદી’ બીજું કોણ?! સેથ પાસે નાઈટિંગેલ છે, એ પંજાબ પધારે ત્યારે પોપટ ભલે એમની નજરે પડે. શુક જોઈ શકે એવી નજર સેથ પાસે નથી. કેશવ પાસે છે.

સેથ સાહેબની એક રચના ‘Diwali’ વિશે પણ છે. ગ્લોબલ લિટરરી બાઝારમાં એથનિક માલની માગ સારી એવી હોય છે. એટલે ‘દિવાલી’ બાબત એક પોએમ હો જાય ! પણ એમાં પેલી ચાડિયણ, નામે કવિતા પોતે, બોલી ઊઠે છે: ‘English! Six-armed god. / Key to a job, to power./ Snobbery, good life.’ ‘ઈંગ્લિશ! છ હાથાળો દેવ / મોટા માંદ્યલી નોકરી માટેનો, પાવર માટેનો પરવાનો. / મોટા ભા થઈ બેસવાનો, ગુડ લાઈફ માટેનો.’ – વાચક, આપણું પોતાનું દરેકનું ‘સેઠિયાપણું’ કેટલું વધી ગયું છે, એનું દેસીનામું પોતપોતાને ચોપડે માંડીએ? ત્યારે સમજવાની શરૂઆત થાય કે કેશવ મલિક એટલે શું.

*

કેશવ મલિકની કવિતા સંસ્થાનવાદ અથવા હવે નવસંસ્થાનવાદનાં પરોપજીવી પરિબળોના વાહક જેવી પણ-પારંગત અંગ્રેજી ભાષારૂપી એ ‘સિક્સ-આર્મ્ડ ગોડ’ના બધા મુદ્દા ખોલાવી શકે છે. સત્તા-ભાષાના મુદ્દા ખૂલતાં, એમની જ જગ્યાએ હળવેથી પ્રગટેલી માનવભાષારૂપી ખુલ્લી હથેળી દેખા દે છે. એ નાજુક હથેળીમાં ભારતીય ભાવવિશ્વની પરાગરજ પાથરી શકતા કવિ તે કેશવ મલિક. એમની ‘શુક (પેરટ)’ એ કાવ્યકૃતિની સંનિકટ જવા માટે, એ પહેલાં, એમની બીજી કેટલીક કૃતિઓ વાંચીએ.

‘Pup’ એટલે કે ‘ગલુડિયું’ નામની કવિતામાં (*The Collected Poems of Keshav Malik*, ed. Usha Malik. 2018. Vol 3, P. 1087.) કેશવ એક નાનકડા ગલુની

કીડાઓનું જે ચિત્ર આપે છે એ કવિવર પંડિત જગન્નાથના કાવ્યશાસ્ત્રમાં (જો એમણે ઉત્તમ કાવ્યોનાં ઉદાહરણો રૂપે પોતાની જ રચનાઓ મૂકવાનો આગ્રહ ન રાખ્યો હોત તો) ઉત્તમ કાવ્યના ઉદાહરણ રૂપે શોભે એવું છે. એનું કારણ એ કે પંડિતરાજ જગન્નાથ ‘સ્વભાવોક્તિ’ને પણ (ન કેવળ વકોક્તિને કે ધ્વનિને) ઉત્તમ કાવ્યનું એક સાધક પરિભળ ગણે છે. ‘કપિ-બાલ-આદિ કીડિતાનિ’-ના યથાતથ આલેખનને પંડિતરાજ કાવ્ય ગણવા તત્પર છે. કેશવના આ કાવ્યનું ગલુડિયું ભારે રમતિયાળ છે. રચના (બાર કડીઓ, ચોવીસ પંક્તિઓની એ રચના) શરૂ પણ રમતિયાળપણે થાય છે. પહેલી કડી જુઓ: ‘Pup, come play -- / I whistle, you wag tail.’ ‘ગલુ, ચાલ રમ — / હું સીટી મારું, તું પટપટાવ પૂંછડી.’ એ તો શરૂઆત. પછી, ‘રમતિયાળ ગલુ, હમણાં પોતાની માને કિસ કરે/ હમણાં બાપની પાછળ પાછળ દોડે.’ અને જુવો-જુવો, ‘ચાલાક છોકરો! હમણાં પડ્યો ભોંયે, જાણે મરી ચૂક્યો હોય એમ / ને આ હમણાં કૂઘો અધ્ધર પેલી ભમરીને ઝાલવા!’ તો, ‘આ હાલ કરડે પોતાના પગને / ને આ લો પકડવા જાય પોતાની પૂંછડી.’ એ બધું જોઈને કવિ કહી ઊઠે છે: ‘O luxe of life / Free to follow you each wish.’ ‘શી સાદ્યભી આની જિંદગાનીની / આઝાદ છે એ પોતાની હરેક ખ્વાહિશ પૂરી કરવા.’ — એ બધું સાચું, પણ જરા ધ્યાન દઈને સાંભળો: દર બે લીટીએ દિશા બદલતી ગલુ-વર્તણૂકને બબે લીટીઓની છૂટક છૂટક કડીએ કડીએ આલેખતી એવી આ રમતિયાળ પણ વિશ્રંખલ રચનાને કાન દઈને સાંભળો. ત્યારે ધ્યાનમાં આવે કે આ રચના ફરી ફરી તાળ પાડીને કહે છે કે ગલુડિયાને ખબર નથી કે એણે શું કરવું છે !! ‘પલકે પલકે પલટે રંગ, એ તો અખા માયાના ઢંગ?’ એટલે તો પહેલી જ કડીમાં કહ્યું હતું કે ‘ગલુ, ચાલ રમ — / હું સીટી મારું, તું પટપટાવ પૂંછડી.’

કેશવની આ કવિતાની છેલ્લી બે કડી જુઓ: ‘Lord dog, never shrot of a subject of interest / as to enlist your canine without delay. // When one subject is dropped / a fresh new chapter has begun.’ ‘લોર્ડ ગોડ’-નું ‘લોર્ડ ડોગ’ થયું એ તો આપે સાંભળ્યું. હવે એ લોર્ડની સ્તુતિ પણ કેવી રીતે આ રચનામાં થઈ છે, એ સાંભળો! -- ‘રસપ્રદ વિષયોની આપને કદી કમી નથી, હે શ્વાનોના સ્વામી! આપનાં કૂતરાંઓને કોઈ વિલંબ વિના આપ જોડી દો છો નવે નવે મઝેનાં કામે. // એક કિસ્સો થાય જ્યાં ખતમ / ત્યાં શરૂ થયો જ સમજો નવો અધ્યાય.’ — કોની વાત ચલાવી છે અહીં આ કવિએ?! પપની? મારી? તમારી? કે પોતાની? કહો હે લોર્ડ ગોડ કે લોર્ડ ડોગ કે અમારા ‘અનસર્ટન’ લોર્ડ, જે હો, તે, જવાબ આપો!

*

‘કપોત’ નામનું કાવ્ય કોઈ કવિ લખે તો પેલો જૂનો ને જાણીતો શાંતિદૂત આ હમણાં આવ્યો એવી આશા (કે કાવ્યજ્ઞ હો તો ભય) જાગે. કેશવ મલિકના આઠ પંક્તિના કાવ્ય ‘પીજયન’નો આ અનુવાદ વાંચો: ‘કોઈ માંદું પડેલું કબૂતર. / બંધ આંખે, એક ખૂણે પડી રહેલું / બિલ્લી કૂદતીકને એને ઝડપી લે એની વાટ જોતું કોઈ કબૂતર. / એ પણ

એવો જ. / એના હોઠ પર / છુટકારો માગતા અસ્પષ્ટ ઉચ્ચારો. / પણ મગજ તો હવે કામ કરે અડધુંપડધું. / અને પગ? / ગમે તેટલું મથે / પણ એક ઝાટકે કામ કરતા ન થાય તે ન જ થાય.' બસ. કાવ્ય પૂરું. — મોત તો સામું છે જ પોતાનું, પણ આ એવો માણસ છે જેને એ સમયે કોક માંદું પડેલું, મરવા પડેલું, અસહાય કબૂતર યાદ આવે છે. — આવી શકે આપણને? પરાઈ પીડ આ રીતે યાદ આવી શકે આપણને? કેશવ જાણે આપણને એક અઘરો સવાલ પૂછ્યા વિના પૂછી લે છે. આપણે નિરુત્તર.

*

અને 'નંદી'. આ વિષય તો પણ કવિતાકારોને વકરો કરાવે એવો, કેમ કે જગતના સાહિત્ય બજારમાં અંગ્રેજીમાં લખતા ભારતીય લેખકો ભારત વિશે, હિંદુ ધર્મ અને ભારતીય પુરાકથાઓ વિશે રમૂજપ્રેરક ગદ્ય-પદ્ય લખે ત્યારે અચૂક એનો ભાવ સારો એવો આવે છે. તો કેશવ મલિક 'નંદી' વિશે શું લખે છે, એ જાણવાનું મન થાય. કવિ ક્યાંક લોભાયા તો નથી ને, એવો ડર લાગે. ૧૭ પંક્તિઓની રચના છે. પહેલી ૮ પંક્તિઓમાં કાવ્યનાયક કલકત્તાની શેરીઓમાંથી પસાર થાય છે અને એક 'પવિત્ર આખલા' ('સેકેડ નંદી') ને રસ્તા વચ્ચે બેઠેલો જુએ છે, એની વાત કવિએ આલેખી છે. આખલો અતિકાય છે, મજબૂત નથી. અતિશય જાડો છે, પણ નિર્બળ. 'સ્વોલન વિથ એન અનટોલડ નંબર ઓફ યર્સ,' 'અગણિત વરસોના મેદથી ફૂલેલો.' રસ્તાની વચ્ચે બેઠેલો છે. ઊભો થવા જાય છે પણ પોતાના જ વજનથી દબાઈને પાછો બેસી પડે છે. પાછો મોંમાં ભરેલું ઘાસ ચાવવા, વાગોળવા લાગે છે. ક્યાં સુધી? 'ટિલ, ઘેટ ઈઝ, યોર એમ્બલ ટુક યુ પાસ્ટ ધ બેન્ડ, ટુ ધ નેક્સ્ટ સ્ટ્રીટ.' 'તમે ડગુમગુ ચાલતા ચાલતા ગલીને નાકે થઈ નવે રસ્તે વળી જાઓ ત્યાં સુધી.' પેલો તો હજી બેઠો જ છે, ઘાસ ચાવતો. તમને દેખાતો નથી હવે, એટલું જ. 'એમ્બલ' શબ્દ નોંધ્યો? કાવ્યનાયક પણ રસળતી ચાલે ચાલે છે, મંથર ગતિએ આગળ વધે છે. કાવ્યનાયકમાં પણ કંઈ કૈલાસ પરના મૂળ નંદીમાં હોય એવું બળ નથી. કલકત્તાનો આખલો અને દિલ્લીનો મરદ, એકે 'નંદી' નથી. કલકત્તાના જાડિયાને જોઈ દિલ્લીના જાડિયાને રમૂજ થઈ હતી. 'ધિસ હેડ એમ્યુઝ્ડ યુ મય', 'આ દશ્યે તને બહુ રમૂજ આપી હતી, ત્યારે,' કવિ કહે છે. પણ 'બટ વિચ, આફ્ટર ડીકેઝ્ડ, યુ ફેલ્ટ, ડિસ્કાઈબ્ડ યોર એફ્ટર્સ ઓલ ટૂ વેલ.' 'દસકાઓ પછી તને સમજાયું કે એ દશ્ય તારી પોતાની છબી પણ આબેહૂબ આલેખતું હતું.' કઈ રીતે? 'યુ જસ્ટ ફૂડ નોટ સ્ટેન્ડ અપ એન્ડ બી મેન, નો મેટર હાઉ યુ ફેટેડ એન્ડ ફેટેડ નાઈટ લોન્ગ.'

તમારી આંખો ઉપર પોતાની વડાઈના ઘમંડનો મોતિયો આવ્યો હોય, નાઈપોલને, અનેક નાઈપોલોને આવ્યો હતો એમ, તો કલકત્તાની કોક શેરીમાં પડેલો દોદળો બળદ તમને ભારતીય સંસ્કૃતિની છબી જેવો લાગે અને 'વુન્ડેડ સિવિલાઈઝેશન'ની વાતો તમે દેશવિદેશના લાખો વાચકોને વેચી મારી શકો. પણ કેશવ મલિકની કવિતાની નજર મળે તો એ દશ્ય આત્મપરીક્ષણનો અવસર આપી શકે છે.

ભારતીય સાહિત્યની પોતાની આધુનિકતા, (ન કે ઉછીઉધારાની પારકી મોડર્નિટી

કે પારોઠનાં પગલાં જેવી નકલી ભક્તિખોરી કે નરી ઓટિસ્ટિક રૂમાની બેતબાજી કે ગાણાંગાયકી), ભારતીય સંસ્કૃતિની પોતીકી આધુનિકતા, એ તો આવાં આત્મપરીક્ષણોને લાંબે રસ્તે સાહસ-સફર કર્યે જ મેળવી, બલ્કે ઘડી શકાય.

*

‘પપ’, ‘પિજ્યન’ અને ‘નંદી’, એ ત્રણ સ્કેચિઝ, રેખાચિત્રો નીરખ્યા પછી હવે કેશવ મલિકની કવિતાનું એક મ્યુરલ, ભીંતચિત્ર જોઈએ.

‘શુક (પેરટ)

એ ક્યારનો કળી ચૂક્યો છે

કે એ મારો કેટલો પ્યારો છે,’

— એ નોંધથી કેશવ મલિક આ કાવ્યની શરૂઆત કરે છે. ‘વાઈઝ ઘેટ આઈ એમ ઈન લવ વિથ ઈટ’. — ‘વ્રજ વ્હાલું રે’ ! એ જ તો છે જીવનકીડાની મઝા! ‘શુક’ એ વાત ક્યારનો કળી ચૂક્યો છે. એટલે તો એ હવે ‘પોપટ’ બન્યો છે. અથવા, કેશવ રમણીય રીતે કહે છે તેમ ‘એટલે તો આ પોપટ, પોતાનાં રૂડાં પીંછાં ફફડાવતોક / મારા ખભા ઉપર બેસવા ઊતરી આવે છે. / એ મુલક પરનો પોતાનો માલિકીહક એને બરાબર માલૂમ છે. / હા, આ પોપટ સાચો છે : એ મને બહુ પ્યારો છે.’ ‘નિત સેવા, નિત કીરતન ઓચ્છવ, નીરખવા નંદકુમાર રે.’

એક અંગત વાત કરું : મારા એક મોટા ભાઈ, શશાંક, ઈંગ્લેંડમાં એફ.આર.સી.વી.એસ. (નિષ્ણાત વેટરનરી સર્જન)નું ભણીગણી પશ્ચિમ આફ્રિકામાં, ગામ્બિયા નામના દેશમાં, વર્ષો સુધી વસ્યા. ત્યાંના વડા પ્રધાનના મિત્ર બન્યા. મારી મોટી બહેન અને બનેવી (બંસરી હરેન્દ્ર ઝાલા) દિલ્લીમાં વર્ષો સુધી રહ્યાં — બનેવી ભારત સરકારના સત્તાશાળી ‘મોનોપોલિઝ એન્ડ રિસ્ટ્રિક્ટેડ ટ્રેડ પ્રેક્ટિસીઝ કમિશન’ના સભ્ય રૂપે રહ્યા. ઈન્ડિયા ગેટ પાસે મોટો બંગલો. ભાઈએ આફ્રિકાથી એક રંગરંગીન પીંછાંવાળો, મોટો, સુંદર, વિરલ, મોંઘો ‘પેરટ’ બહેનને ભેટ રૂપે આપ્યો. ચંદુ એનું નામ. બહેન-બનેવીને એ સંતાન સમો વહાલો. આખા બંગલા પર ચંદુનું રાજ ચાલે. આ મેં જાતે જોયું છે. કેશવે એવા જ બીજા કોઈ બંગલામાં એવો જ કોઈ પોપટ જોયો હશે. આપણે એ અનુભવ આ કવિતામાં કરીએ. એ લાડકો પોપટ શું શું કરે? કવિ દેખાડે છે, વાચક, તું પ્રત્યક્ષ જો :

‘આ પોપટે તો પોતાનો માળો બાંધ્યો છે / મારા લાકડાના કબાટમાં. / જોકે ત્યાં એ, કોક ગલુડિયા જેવો, / મારા ઘરમાં પહેરવાનાં કપડાંમાં આમતેમ આળોટે, / એનો મને વાંધોયે નથી.’ એમ કે? પછી? પછી તો ‘ઊડતોક આવીને / એ મારી ખુરસીના હાથા ઉપર અડિંગો જમાવે, / એ મને ગમે છે.’ અમનેયે એ ‘પોપટ’ની ધમાલોની પૂરી જાણ છે: ‘આવડી ધૂન્ય મયાવે વ્રજમાં / કોઈ નહીં રોકણહાર રે?’ — અમે સ્મૃતિ-સમૃદ્ધ વાચક છીએ, ‘સ્માર્ટ’ નહીં, ‘સ્માર્ટ’. હં, તો કવિ, તમારો પોપટ બીજું શું કરે? કેશવ કહે: ‘પાસે પડેલાં મારાં કામનાં કાગળિયાં/ થોડાં રફેદફે કરે, તો એમાં વાંધો નહીં.’ —

ના રે ! ઔર કુછ ?

એ ઔર કુછની જ મઝા છે, કેશવની આ કવિતામાં! અચાનક પોતાની કવિતાનો સૂર બદલીને આ કવિ હવે કહે છે:

‘Parrot!

settle anywhere you choose,

examine me any how or close

with those wide open eyes.’ (Collected Poems, p. 990.)

‘શુક!

તને જ્યાં પસંદ પડે ત્યાં તું વાસો કર,

મારી તપાસ લે ઝીણી, તું ચાહે ત્યાંથી, ગમે તેટલી નજીકથી,

તારી પેલી મોટી ખુલ્લી આંખો વડે.’

— કવિતાનો સૂર બદલાયો એ સાંભળ્યો? એટલે જ તો ‘પેરટ’ શબ્દનો અનુવાદ હવે ‘શુક’ શબ્દથી કર્યો છે. પેલો પોપટ તો રમતો રમવામાં રમમાણ હતો, આનંદકીડા કરવામાં રત હતો, ‘સોનાના પારણા માલ્લ ઝૂલ’-વામાં મસ્ત હતો. પણ હવે? કવિ કહે છે, હવે ‘મારી તપાસ લે ઝીણી, તું ચાહે ત્યાંથી, કે નજીકથી, / તારી પેલી મોટી ખુલ્લી આંખો વડે.’ યાદ આવે છે, એક ડાળી પર બે પંખીઓ બેઠાં હતાં. બન્ને સુંદર પીંછાં-વાળાં. પરસ્પર મિત્ર. ‘તયો: અન્ય: પિપ્પલં સ્વાદુ અત્તિ’, ‘એમાંનો એક વૃક્ષના સ્વાદિષ્ટ ફળ ખાય છે.’ ‘અન્ય: તો અનશ્નન્ અભિયાકશીતિ.’ બીજો ખાધા વગર પેલા મિત્રને ખાતો જુએ છે, મુંઝક ઉપનિષદ કહે છે. ‘તારી પેલી મોટી ખુલ્લી આંખો વડે,’ કવિ કેશવ ઉમેરે છે.

એ પછી શું થાય? જ્ઞાની માટે તો એક જ પોપટ રહે, સાક્ષી ચેતનારૂપ. ભોગી માટે પણ એક જ, જોકે પેલો ‘અત્તિ’વાળો. કવિ માટે? કવિએ બન્ને પોપટે સાથે જીવવું પડે. કેશવની આ કવિતાની છેલ્લી પંક્તિઓ સુંદરતમ છે : ‘હા, ચાહે ક્યાંય પણ જાઉં હું, ગમે ત્યાં, / મને પોપટ સંભળાય છે, / ઉનાળાઓની આરપાર, શિયાળાઓના સીમાડા સુધી.’ ક્યારે કયો એ કહે તો કવિ શેનો?!

*

‘અવર અનસર્ટન સેલ્સ’, ‘આપણી અનિશ્ચિત આપઓળખો’-નો કવિ : કેશવ મલિક.’ - એવું ઉપશીર્ષક આ લેખોનું બાંધ્યું હતું, એની યાદ અપાવું. એ શબ્દો મને ‘પેરટ’ એ કવિતામાંથી મળ્યા હોય એવું લાગે, પણ એમ નથી. વિલિયમ બ્લેઈક અને ડબ્લ્યુ બી યેઈટ્સ વિશે મરમીલા અભ્યાસગ્રંથો લખનારી બ્રિટિશ કવિ કેથલીન રાઈનના એ શબ્દો છે. ‘He is sparing of words but the words he permits himself ... he deploys with extrarodinary subtlay’, કેશવની કવિતા વિશે એ લખે છે. ‘શબ્દોની બાબતમાં એ બહુ કરકસરિયો કવિ છે પણ જે થોડાક શબ્દો વાપરવાની એ પોતાને પરવાનગી આપે છે, . . . એ શબ્દોને એ ભારે સૂક્ષ્મતાથી પ્રયોજે છે.’ ‘He is

consequently neither easy nor comfortable as a poet.' 'પરિણામે એ કવિ લેખે નથી તો સરળ કે નથી આસાન.' પછી, એક ઉત્તમ કવિ-વિવેચક જ કહી શકે એ અધિકારથી કેથલીન રાઈન કહે છે: 'But he does take us into the distances of our uncertain selves.' આપણી અનિશ્ચિત આપઓળખોનાં ઊંડાણોમાં, લાંબે અંતરે કેશવની કવિતા વાચકને લઈ જાય છે, એ વાત કેથલીન રાઈનને કેશવની અનેક કવિતાઓ વાંચતાં લાગ્યું હશે, એમાંની એક આપણે વાંચી. એ કવિતામાં આવતો 'પેરટ' મનુષ્યની સદાની અનિશ્ચિત આપઓળખને ચીંધી બતાવે છે. ઉપનિષદ કાળમાં, કે પછીના કેવલાદ્વૈત દર્શનમાં કદાચ જીવ અને જગત મિથ્યા અને બ્રહ્મ સત્ય એવી આપઓળખ શક્ય હતી. પણ જેને આધુનિક ભારતીય માનવ કહીએ, એને માટે તો 'અવર અનસર્ટન સેલ્સ', 'આપણી અનિશ્ચિત આપઓળખ'નો પ્રશ્ન એટલો સહેલાઈથી ઊકલે એવો નથી. અને એ અનિશ્ચિતતા પોતે જ આધુનિક માનવની સહુથી મોટી મીરાત છે, સાચી સંપદા છે.

આજના ભારતીય સાહિત્યમાં અંગ્રેજી ભાષામાં કવિતા લખી ભારતીય સાહિત્યની અને ભારતીય સંસ્કૃતિની પોતાની અધુનિકતાની નિરંતર શોધ કરતા એક વિરલ, ગહન, પ્રબળ કવિ, કેશવ મલિકને સ્મરણાંજલિ સાથે...

*

સમા, વડોદરા

માર્ચ ૨૧, ૨૦૨૦

સાભાર સ્વીકાર

કવિતા

વિચરણ, ભરત નાયક, ૨૦૧૯, સાહ્યર્ય પ્રકાશન, મુંબઈ, પૃ. ૧૧૯, રૂ. ૨૫૦ વહેતું
 તેજ, ગીતા નાયક, ૨૦૧૯, સાહ્યર્ય પ્રકાશન, મુંબઈ, પૃ. ૬૯, રૂ. ૧૭૫ આમ હોવું,
 અજય સરવૈયા, ૨૦૧૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ પૃ. ૯૬, રૂ. ૧૨૦ શ્રી પંચાજરી,
 ભાસ્કર ભટ્ટ, ૨૦૧૯, પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૧૫૦ મનોરમ્ય,
 નલિન રાવળ, ૨૦૧૯, ૧૫, નવજીવન બ્લોક્સ, સ્ટેડિયમ રોડ, અમદાવાદ-૧૪,
 પૃ. ૯૬, રૂ. ૧૦૦